

بررسی مؤلفه‌های «تربیت جهادی» کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم ابتدایی

haydar592001@yahoo.com

حیدر اسماعیل پور / استادیار گروه علوم تربیتی (فلسفه و تربیت اسلامی)، دانشگاه پیام نور
 یاسین زارعی دولت‌آبادی / کارشناس ارشد فلسفه تعلیم و تعلم اسلامی، دانشگاه پیام نور فسا
 دریافت: ۱۳۹۹/۰۸/۱۴ - پذیرش: ۱۳۹۹/۱۲/۲۸

چکیده

هدف پژوهش حاضر، تحلیل محتوای کتاب «هدیه‌های آسمان» چهارم ابتدایی از لحاظ میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت جهادی در بعد فردی و اجتماعی، به روش کمی مبتنی بر تحلیل کیفی است. جامعه آماری شامل هفت عنوان کتاب درسی بود که با توجه به نمود بیشتر مؤلفه‌های تربیت جهادی در کتاب «هدیه‌های آسمانی»، این کتاب به عنوان نمونه انتخاب شد و همه مطالب کتاب، شامل متن، تصاویر و پرسش‌ها بررسی شدند. در این پژوهش برای جمع‌آوری اطلاعات، از فهرست‌وارسی، سنجش مؤلفه‌های تربیت جهادی، و برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، از روش کیفی - توصیفی استفاده شد. یافته‌های پژوهش حاکی از آن است که ۱۱۶ قسمت از کل کتاب به مؤلفه‌های تربیت جهادی اختصاص یافته است: تصاویر با فراوانی ۱۷؛ جملات درون متن با فراوانی ۵۵ و پرسش‌ها و تمرین و فعالیت انتهایی هر درس با فراوانی ۴۴. از نکات قابل توجه اینکه مؤلفه تعاون و همکاری با فراوانی ۱۸ و درصد فراوانی ۱۵/۵۱، بیشترین فراوانی را در بین مؤلفه‌های تربیت جهادی به خود اختصاص داده و صبر با فراوانی ۱۵ و درصد فراوانی ۱۲/۹۳ در رده دوم و مبارزه با ظلم و شرک با فراوانی ۱۴ و درصد فراوانی ۱۲/۰۶ در جایگاه بعدی قرار داشته‌اند. همچنین به مؤلفه‌های شجاعت، روحیه جهادی و پرکاری، کمترین توجه معطوف شده است.

کلیدواژه‌ها: تربیت جهادی، هدیه‌های آسمان، کتاب‌های درسی، تحلیل محتوا.

در طی تاریخ گذشته، متفکران و فیلسوفان تربیتی بر پایه جهان‌بینی خود و تعریف انسان، دیدگاه‌ها و الگوهای تربیتی ارائه داده‌اند. این نظریات پاسخگوی بخش‌هایی از نیازهای انسان بوده‌اند و ساحت‌های مختلفی از تربیت را با محوریت انسان مورد تحقیق و بررسی قرار داده‌اند (رجبی و میرزاحمدی، ۱۳۹۷).

فلسفهٔ تعلیم و تربیت بر اساس نگرش به انسان‌ها تلاش می‌کند با نگاهی عمیق‌تر در بنیان اندیشه‌ها، نظریات و توصیه‌های تربیتی را استخراج کند. در تربیت اسلامی این مبانی از متون اسلامی گرفته می‌شود. مفاهیم نهفته در متون اسلامی، به‌ویژه قرآن، هنوز برای بسیاری از اندیشمندان و صاحب‌نظران ناشناخته است و معمولاً دستورهای تربیتی بر اساس شناخت ظاهر آیات و روایات ارائه می‌شود. یکی از این مفاهیم ناشناخته، «تربیت جهادی» است. «تربیت جهادی»، یا نظامی یا «جهاد اصغر» و مبارزه با هوای نفس یا «جهاد اکبر»، همواره مورد توجه امامان و پیشوایان دینی و عامل مهم موفقیت آنها در دستیابی به اهدافشان بوده است. نظام‌های آموزشی امروزین نیز به پیروی از آداب و رسوم و شیوه‌های زندگی دینی و پیشوایان اسلامی، لازم است با تربیت جهادی و به‌کارگیری مدیریت دقیق و آگاهانه، شهروندانی مسئولیت‌پذیر، آگاه، مجاهد، اصیل، بصیر، صبور و ایثارگر را پرورش دهند که برای آبادانی جامعهٔ خود و جامعهٔ جهانی تلاش نمایند. این امر میسر نمی‌شود، مگر آنکه جامعه در برابر میراث معنوی و اخلاقی گذشته، اکنون و آیندهٔ خویش احساس مسئولیت کند و بکوشد سلامت روحی، معنوی، تربیتی و اخلاقی شهروندانش را از کودکی در یک نظام آموزشی متعالی و مسئولیت‌پذیر پرورش دهد. با توجه به دامنهٔ ارتباطات، اینترنت، جهانی شدن، فضای مجازی شبکه‌های اجتماعی و... پایداری و ضرورت به این معیارها و ابعاد باید همراه با سبک زندگی و آموزش شیوه‌های جدید آموزش و یادگیری به‌خوبی صورت گیرد. تربیت اسلامی به‌رغم تدوین برنامهٔ تربیت عمومی، دربارهٔ مؤمنان برنامهٔ تربیتی ویژه‌ای دارد (علم‌الهدی، ۱۳۸۴، ص ۲۴۳). «تربیت جهادی نسخه‌ای برگرفته از تربیت اسلامی و برای مؤمنان خاص است که بر مبارزه و جهاد ترسیم می‌شود. جهاد بستر تربیت اخلاقی و اجتماعی را فراهم می‌کند» (رجبی و همکاران، ۱۳۹۴).

«تربیت» در زبان فارسی به‌معنای «پروردن، آداب و اخلاق را به کسی آموختن، آموختن و پروردن کودک تا هنگام بالغ شدن» به‌کار رفته است (دهخدا، ۱۳۷۷، ص ۵۵۰). در زبان عربی، واژه «التربیه»، مصدر باب تفعیل است. این واژه می‌تواند با دو ریشهٔ «رَبَّ» و «رَبَّوْ» در ارتباط باشد (ابن فارس، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۴۸۳). ریشهٔ «رَبَّ» به معنای گوناگونی چون حضانت و در دامن خود پروردن، حفظ و مراعات و سرپرستی، اصلاح و برعهده گرفتن کاری و ملازمت با آن، ایجاد چیزی و به‌تدریج تکامل بخشیدن به آن به‌کار می‌رود. ابن‌فارس و ابن‌منظور متذکر می‌شوند که مصدر باب تفعیل از ریشهٔ (ر ب ب) است که برای سهولت تلفظ، باء دوم به یاء تبدیل شده است (اعرافی و همکاران، ۱۳۹۱). تربیت، فراهم‌سازی زمینه‌ها برای شکوفایی و فعلیت یافتن استعدادها بالقوه

انسان به‌منظور حرکت تکاملی او به‌سوی هدف مطلوب، منطبق بر اصولی معین و برنامه‌ای منظم و سنجیده است (ابراهیم‌زاده، ۱۳۹۸، ص ۵۴). «تربیت، شناخت خدا به‌عنوان رب یگانه انسان و جهان و برگزیدن او به‌عنوان رب خویش و تن دادن به ربوبیت او و تن زدن از ربوبیت غیر می‌باشد» (باقری، ۱۳۹۶، ص ۶۱).

جهاد در لغت به‌معنای «پرداختن و صرف نیرو برای دفع دشمن و راندن او» (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۶۹۲) و «به‌کار بستن نهایت درجه قدرت و طاقت» (طباطبایی، ۱۳۹۶، ج ۱۶، ص ۷۰) است. جهاد از ماده جهد به‌معنای مشقت بوده و در شرع عبارت است از بذل جان، مال و توان خویش در راه اعتلای کلمه اسلام و اقامه شعائر ایمان (زندى و همکاران، ۱۳۹۴).

درباره ضرورت و اهمیت جهاد و فضیلت آن روایات متعددی وارد شده است: «ابن شعبه حرانی، ۱۳۷۶، ص ۲۸۶؛ پاینده، ۱۳۳۴، ص ۱۶۷؛ حر عاملی، ۱۳۶۳، ج ۱۵، ص ۱۵» (موسی‌زاده و همکاران، ۱۳۹۷).

بنابراین جهاد از دیدگاه اسلام، صرفاً جهاد در میدان نظامی و اسلحه و به‌تعبیری «جهاد اصغر» نیست؛ بلکه تمام ابعاد و جنبه‌هایی است که باعث اجرای اسلام و دستوراتش شود؛ که به عبارتی همان «جهاد اکبر» است. جهادی بودن یک روحیه است که به‌عنوان ملکه در افراد شکل می‌گیرد و این‌گونه نیست که با شعار بتوان آن را تحقق بخشید؛ بلکه همانند دیگر منش‌ها و خلق‌و‌خوی بشر می‌بایست با تمرین و تکرار ایجاد و نهادینه شود و به‌عنوان شاکله شخصیتی فرد درآید. در این صورت است که می‌توان از یک شخصیت انقلابی و جهادی، روحیه جهادی را انتظار داشت؛ زیرا هر کسی چنان عمل می‌کند که شاکله و شخصیتش شکل گرفته است.

جهاد از دیرباز و در همه جوامع مورد توجه پیامبران الهی، فیلسوفان، اندیشمندان، معلمان و والدین بوده است. بشر امروزی نیز به‌دلیل رویارویی با بحران هویت انسانی و ارزش‌های اخلاقی، ناگزیر به روی آوردن به ارزش‌های اخلاقی است تا بتواند مجاهدانه برای پیشرفت خود و کشورش گام بردارد. جهاد در حوزه‌های گوناگون صورت می‌گیرد: «مدیریت جهادی یعنی کار، تلاش، با خدا حساب کردن، به علم تکیه کردن، به درایت و تدبیر تکیه کردن» (آقاچانی افروزی و همکاران، ۱۳۹۸). «تربیت جهادی» نیز به‌عنوان یکی از جلوه‌های متعالی تعلیم و تربیت، در رشد همه‌جانبه شاگردان و آماده کردن آنها برای خدمت به افراد جامعه نقشی مهم دارد؛ به‌گونه‌ای که آنان را افرادی صبور و ایثارگر بار آورد. به همین دلیل تربیت جهادی امری است که مربیان و معلمان ناچارند مستقیم یا غیرمستقیم بدان توجه کنند و نظام تعلیم و تربیت موظف است با تدوین اصول راهنمای عمل و روش‌های مؤثر و متناسب با وضعیت بومی و دگرگونی‌های محیطی، مربیان را در تربیت جهادی یاری کند؛ زیرا پویایی هر نظام تربیتی در این است که اصول، روش‌ها و کارکردهای خودش را از حالت ایستا خارج کند و بتواند خواسته‌هایش را متناسب با دگرگونی‌های محیطی، شاداب و زنده نگه دارد.

«تربیت جهادی» تربیتی است که انسان‌ها را با تخصص‌های مختلف (مؤمن، بصیر، جهادی، ولایت‌مدار، آرمان‌خواه، رسالت‌محور، انقلابی، تحول‌گرا، خلاق و بانشاط، منضبط و قانون‌گرا، کارآمد، خستگی‌ناپذیر، هوشمند،

سالم و قوی، مردم‌دار و مردم‌یار، با ظرفیت چندجانبه) به مجاهد فی سبیل‌الله تبدیل می‌کند؛ به‌گونه‌ای که تمام مهارت‌ها و تخصص‌های ایشان در خدمت جهاد قرار می‌گیرد (سلمانی و همکاران، ۱۳۹۴).

امروزه جهاد و تربیت جهادی یکی از مباحث مهمی است که مورد توجه محققان سازمان‌ها و دولت‌های گوناگون قرار گرفته است. آنان با پرداختن به موضوع جهاد، قصد تشریح آن و ارتقای شاخص‌های عملکردی کارکنان و دستگاه‌های دولتی را دارند. در نظام آموزش و پرورش ارزش‌ها، تربیت جهادی باید با توانایی‌ها و ظرفیت‌های شناختی دانش‌آموزان تناسب داشته باشد؛ یعنی دانش‌آموزان قادر باشند مفاهیم و مضامین جهادی را درک و فهم کرده، مصادیق آن را در رخدادها و رویدادهای زندگی پیدا کنند. براین اساس آنها می‌توانند تصمیمات درستی اتخاذ نمایند.

پارچه‌باف دولتی (۱۳۹۴) در پژوهشی با عنوان «مفهوم تربیت جهادی از نگاه قرآن و نهج‌البلاغه» به موضوع جهاد و تربیت جهادی در قرآن و نهج‌البلاغه و دیدگاه متفکران اسلامی در باب جهاد پرداخته و با تقسیم آن به دو نوع کلی اصغر و اکبر به چگونگی تثبیت آثار تربیت جهادی در فرد و جامعه پرداخته است.

برائتی‌زاده و مرعشی (۱۳۶۳) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتب درسی هدیه‌های آسمانی دوره تحصیلی ابتدایی، از منظر توجه به سبک زندگی اسلامی» به این نتایج دست یافتند که تحلیل محتوای کتاب‌های درسی هدیه‌های آسمانی در مقطع ابتدایی - که پایه و اساس نظام آموزشی کشور است - از نظر میزان انطباق با سبک زندگی اسلامی جایگاه مناسبی دارد.

هرندی (۱۳۹۹) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره ابتدایی به‌لحاظ میزان توجه به مباحث مهدویت» به موضوع مهدویت پرداخته و به این نتایج دست یافت که بیشترین توجه به محور گفتار، رفتار و سیره امام زمان، در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه پنجم، و کمترین توجه به محور ظهور و اتفاقات بعد از آن در کتاب تعلیمات اجتماعی کلاس اول ابتدایی بوده است.

صادقیان و اژدری (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان «میزان سختی محتوای نظام آموزشی با مبانی فرهنگ اسلامی: تحلیل محتوای کتاب‌های دوره ابتدایی با توجه به ریزفاکتورهای زندگی معصومین (ع)» به این نتایج دست یافتند که به ویژگی‌ها و ضروریات آشنایی با معصومین (ع) در کتب دوره ابتدایی، توجه اندکی شده و بسیاری از ریزفاکتورهای آشنایی با زندگی معصومین (ع) در کتاب‌های دوره ابتدایی نادیده انگاشته شده که تأمل‌برانگیز است.

پیروانی‌نیا (۱۳۸۸) در پژوهشی با عنوان «در کتاب‌های درسی دیگر چه خبر؟ تحلیل محتوای کتاب‌های درسی دوره پیش‌دانشگاهی از نظر میزان توجه به قرآن و مفاهیم آن» به این نتایج دست یافت که در کتب رشته انسانی بیش از کتب درسی سایر رشته‌ها به قرآن و مفاهیم قرآنی توجه شده و در کتب دیگر رشته‌های پیش‌دانشگاهی، به‌خصوص کتب تخصصی هر رشته، این توجه بسیار اندک بوده یا اصلاً به قرآن و مفاهیم قرآنی پرداخته نشده است.

ایمانی و مظفر (۱۳۸۳) در پژوهشی با عنوان «تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی و کتاب کار پایه دوم دبستان چاپ سال ۱۳۸۱ در مقایسه با تعلیمات دینی» به این نتایج دست یافتند که ضریب درگیری دانش‌آموزان با متن و تصاویر در کتاب تعلیمات دینی، هدیه‌های آسمانی و کتاب کار پایین است و به درگیری دانش‌آموزان و تصاویر نمی‌انجامد.

ضیفعی پور و همکاران (۱۳۹۷)، موسی‌زاده و همکاران (۱۳۹۷)، حسنی‌نیک و همکاران (۱۳۹۷)، محمودیان و همکاران (۱۳۹۸)، درباره مدیریت جهادی به پژوهش پرداخته‌اند. لطیفی و همکاران (۱۳۹۳) پژوهش پدیدارشناسانه مدیریت جهادی را انجام داده‌اند. در زمینه تربیت نیز تنها پژوهش سلمانی (۱۳۹۴) در زمینه تدوین الگوی تربیت جهادی دیده می‌شود.

در میان انواع مواد درسی مختلف، درس دینی جزء لاینفک برنامه درسی مدارس به‌شمار می‌رود. این اهمیت حتی پیش از انقلاب اسلامی نیز به‌خوبی احساس می‌شده است و در نتیجه تلاش‌های پرتنم برخی، نهاد آموزش و پرورش رسمی آن زمان، به گنجانیدن ماده‌ای درسی با عنوان «دینی» مجاب یا مجبور می‌شده است. در این میان یاد و خاطره بزرگانی چون شهید مطهری، شهید بهشتی و شهید باهنر همواره زنده و جاوید است (رحیمی و رضانی، ۱۳۸۹).

در سال‌های اخیر، توجه به نیازهای نو در عرصه آموزش دین، رویکردهای جدید در امر آموزش، توجه بیش‌ازپیش به یادگیری جنبه‌های نگرشی آموزه‌های دینی، لزوم بهره‌گیری از روش‌های نوین در تعلیم و تربیت دینی و توجه به تربیت دینی، برای شکل‌دهی به رفتارهای دینی و تقویت احساس دینی از طریق شناخت دین و تفکر در آن و... - که برگرفته از نظرها و توصیه‌های صدها آموزگار مجرب، صاحب‌نظران و کارشناسان است - متخصصان تعلیم و تربیت دینی را بر آن داشته تا با برنامه‌ریزی دقیق و مطالعه همه‌جانبه، دست‌به‌کار تهیه برنامه‌های نوین برای تعلیم و تربیت دینی گردند.

امروزه ما شاهد تهاجم وسیع دشمنان در ابعاد نظامی، فرهنگی، اقتصادی به نظام فکری و دینی هستیم. بصیرت و آگاهی از دستورات خداوند، پیروی از پیامبران و امامان، چگونگی مقابله با دشمنان و... امری بسیار مهم است. مطمئناً این بصیرت، انگیزه بسیار نیرومندی را در متربیان به‌وجود خواهد آورد تا در پرورش دینی و یکتاپرستی، عمل به دستورات دینی و مبارزه با برنامه‌ریزی‌های دشمنان چاره‌اندیشی کنیم و به مبارزه فردی و جمعی در قلمروهای گوناگون در دو بعد جهاد و دفاع صغیر و کبیر بپردازیم؛ که این موضوع ضرورت این پژوهش را روشن می‌سازد.

کتاب درسی سنتی‌ترین رسانه‌ای است که از طریق آن محتوای برنامه درسی به‌عنوان ابزاری برای انعکاس تغییرات برنامه درسی به‌صورت مکتوب ارائه و فعالیت‌ها و تجارب تربیتی یادگیرندگان بر محور آن سازماندهی می‌شود (دیبایی و همکاران، ۱۳۸۹). تعیین محتوای درسی از مسائل بسیار مهم در نظام‌های

آموزشی و درسی است و انتخاب آن به این پرسش پاسخ می‌دهد که چه چیزی باید آموخته شود؟ از این رو نقش کتاب درسی، فراهم کردن امکانات و شرایط مناسب برای ایجاد تغییرات مطلوب در رفتار دانش‌آموزان از طریق فرایند یاددهی و یادگیری است. دستیابی به اهداف دینی و اخلاقی جامعه که به صورت اهداف آموزشی و در قالب کتاب‌های درسی و محتوای تعیین شده منعکس می‌شوند، آرمان هر نظام آموزشی است. لذا اگر برنامه درسی و محتوای کتاب‌های مربوط، هماهنگ و همسو با اهداف کلی و جزئی نظام نباشد، نمی‌توان به تحقق هدف‌های مورد انتظار امید داشت؛ زیرا موفقیت یک نظام آموزشی در گرو هماهنگی اجزای متشکله با یکدیگر و همسویی اجزا در جهت تحقق هدف‌ها و تناسب آن با ویژگی‌های خاص مخاطبان آموزشی است. اطمینان از این تناسب، نیاز به بررسی و تحلیل محتوا دارد.

براین اساس با توجه به اهمیت اساسی آموزش مفاهیم تربیتی مبتنی بر فرهنگ جهادی به کودکان و متربیان و عدم وجود تحقیقات مشابه، در این مقاله به بررسی و تحلیل محتوای تربیت جهادی در متن کتاب هدیه‌های آسمانی پرداخته می‌شود. در نتیجه، این سؤال مطرح است که تا چه میزان به مؤلفه‌های تربیت جهادی در محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمانی توجه شده است؟

۱. مبانی نظری پژوهش

تربیت جهادی، تربیت انسان‌هایی با روحیه جهادی است که همواره خود را در میدان تلاش و مبارزه می‌بینند؛ و خود یکی از محورهای پیشرفت، استقلال و آزادی جوامع است. محصول آرمانی تربیت از نگاه قرآن نیز انسان مؤمن مجاهد است. تربیت جهادی در گرو داشتن تصویر روشنی از مفهوم جهاد و جهادی بودن است. همچنین تربیت جهادی سطح استقامت و بردباری فرد و جامعه را در شرایط سخت و حساس بالا می‌برد و روح شجاعت، شهامت، شهادت‌طلبی، خودباوری، پرکاری، کم‌توقعی، امید و آمادگی دائمی را در جامعه می‌دمد (پارچه‌باف دولتی، ۱۳۹۴).

اسلام به‌عنوان یکی از ادیان توحیدی و کامل‌ترین آنها، در همه ابعاد فردی و اجتماعی انسان‌ها آموزه‌های اخلاقی و فقهی دارد. از مجموع ۱۱۴ سوره قرآن مجید، ۸۶ سوره آن «مکی» و ۲۸ سوره دیگر آن «مدنی» است. در سوره‌های مکی، بحث جهاد مطرح نیست و نامی از آن به‌میان نیامده است؛ اما زمانی که جامعه اسلامی در مدینه شکل گرفت و سوره‌های مدنی نازل شد، در بسیاری از آیات امت اسلامی به شرکت در امر جهاد تشویق و حتی مکلف شده است. انسان با تربیت جهادی، در هر مرتبه‌ای از دستور قرآن پیروی می‌کند: «به خدا و فرستاده او بگروید و در راه خدا با مال و جانان جهاد کنید» (ص: ۱۱). درباره تاریخ و مقررات فقهی و حقوقی جهاد در اسلام، کتب و مقالات مختلفی نوشته شده است. حضرت علی علیه السلام به خوبی در سخنان خود بر پرورش روحیه جهاد و مقاومت و ضرورت آن در شرایط گوناگون تأکید دارند:

«جهاد دری است از درهای بهشت که خداوند آن را به روی اولیای خاص خود گشود. جهاد جامهٔ پرهیزگاری، زره استوار و سپر مطمئن خداست. هر کس آن را از باب بی‌اعتنایی ترک کند، خداوند بر او جامهٔ ذلت بیوشاند و غرق بلا نماید. بر دلش پرده‌های بی‌عقلی زده شود؛ و به ذلت و خواری و پستی گرفتار آید؛ و در برابر ضایع کردن جهاد، حق از او گرفته شود؛ و محکوم به ذلت و خواری، و محروم از انصاف گردد» (نهج البلاغه، ۱۳۸۹، خطبهٔ ۲۷، ص ۵۱).

امام علی علیه السلام - در تشویق مردم به جهاد - فرمود: «وای بر شما! هنگامی که شما را به جهاد با دشمنان می‌خوانم، چشمانتان به دوران می‌افتد» (همان، خطبهٔ ۳۴، ص ۵۹).

تقریباً می‌توان گفت، همۀ فقهای متقدم در رساله‌های خود بایی را به جهاد اختصاص داده‌اند. فقه کلاسیک اسلامی - اعم از اهل سنت و شیعه - جهاد را بر دو نوع ابتدایی و دفاعی تقسیم کرده‌اند. از بین متفکران اهل سنت می‌توان به دیدگاه «شیخ محمد عبده» و از متفکران معاصر شیعه به «مرتضی مطهری» و «صالحی نجف‌آبادی» اشاره کرد. این اندیشمندان آیات مقیده را مفسر آیات مطلق جهاد قرار می‌دهند و بنابراین به اصالت صلح و ماهیت دفاعی جهاد در اسلام نظر دارند. در هر صورت، در این تحقیق به آرای قائلین به اصالت صلح و همچنین قائلین به اصالت جنگ در اسلام خواهیم پرداخت (کریمی میرعزیزی، ۱۳۹۵).

۲. مفاهیم و تعاریف جهاد

جهاد از مادهٔ «جَهَد» یا «جُهد» است. لغویون به معنای ماده و مصدر ثلاثی مجرد آن پرداخته و از تبیین معنای «جهاد» پرهیز کرده‌اند. با توجه به اظهارات علمای لغت می‌توان «به کار بستن، نهایت تلاش، توان با مشقات فراتر از حد متعارف با نظر داشتن به نتیجهٔ کار» را معنای «جهاد» به فتح و ضم جیم دانست (پوررستمی و عظیمی، ۱۳۹۹).

درواقع وقتی تمام تلاش انسان معطوف به امور مربوط به خداوند، اعم از اعتقاد و عمل می‌شود، به‌گونه‌ای که هیچ عاملی او را از ایمان به خدا و انجام دستورات باز ندارد، به هدف از جهاد رسیده است (طباطبایی، ۱۴۱۷، ج ۱۶، ص ۱۵۱). به تلاش توأم با رنج نیز جهاد می‌گویند (قویدل، ۱۳۸۳). جهاد در اصلاح به جنگ‌ها و مبارزاتی اطلاق می‌شود که هدف گسترش اسلام و دفاع از آن است. در آیات قرآن آمده است: کسانی که مال و جانشان را در راه خدا فدا می‌کنند، در درگاه الهی از دیگر مسلمانان برترند و خداوند به آنها مژده بهشت و دستیابی به مقام شهادت داده است (دانشنامه مجازی مکتب اهل بیت، ۱۳۹۷).

کلمهٔ جهاد و مشتقات آن در قرآن ۳۵ بار آمده؛ درحالی که کلمهٔ حرب (جنگیدن) فقط چهار بار آمده است و ما مشاهده می‌کنیم که معنای جهاد در قرآن و در متون سنت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله گسترده‌تر و کلی‌تر از معنای جنگ است؛ زیرا که قتال (جنگیدن) به‌طور مشخص به‌معنای درگیری مسلحانه در جنگ‌هاست؛ درحالی که جهاد به‌معنای تلاش و کوشش کردن در مبارزه با دشمن است؛ چه این دشمن، فردی ستمگر و متجاوز باشد، یا شیطانی که مؤمن باید با او جهاد کند، یا نفس خویش که عمل بد را برای او زینت می‌دهد.

۲-۱. جهاد اخلاقی

این مفهوم از جهاد در علم اخلاق به‌عنوان جهاد اکبر معرفی می‌گردد که موضوع آن تزکیهٔ نفس انسانی از رذایل اخلاقی است. از آنجا که محبوب‌ترین چیزها نزد انسان نفس اوست، لذا او همیشه در جهت تمایلات و خواهش‌های نفس خود قدم برمی‌دارد؛ و از آنجا که همهٔ تمایلات انسانی حق و صحیح نیست، لذا توصیه‌های مکرر قرآن کریم و انبیا و اوصیا در جهت مستقیم نمودن آنها بوده است. از این رو، تلاش انسان در راه مقابله با این نیروی خودکشی نیرومند، نیازمند طاقت و کوشش گسترده است. قرآن کریم نیز در این باره می‌فرماید: «به‌درستی که نفس به بدی امر می‌کند» (یوسف: ۵۳). بنابراین این جهاد را اکبر گویند و انسان در هر لحظه از لحظات زندگانی‌اش دائماً در سعی و تلاش مبارزه با نفس امارهٔ خود به‌عنوان دشمن درونی است. دربارهٔ اهمیت و فضیلت این جهاد، روایات متعددی وجود دارد؛ از جمله امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «هیچ فضیلتی چون جهاد و هیچ جهادی چون جهاد با هوای نفس نیست» (ری شهری، ۱۳۹۵، ج ۲، ص ۵۹۶).

۲-۲. جهاد نظامی

این مفهوم از جهاد، در مفاهیم دینی و اخلاقی به‌عنوان جهاد اصغر معرفی می‌شود و در مقابل قسم اول قرار می‌گیرد. موضوع آن مقابله با دشمن برای راندن و دفع آن است. *راغب اصفهانی* این نوع جهاد را راندن و دفع دشمن آشکار معنا می‌کند (راغب اصفهانی، ۱۳۷۴، ج ۱، ص ۴۲۴). این معنا بیانگر تقابل این مفهوم با جهاد اکبر به‌عنوان مقابله با دشمن درون و پنهان است. این نوع از جهاد دارای مفهوم جهاد ابتدایی است که در آن به‌دستور حجت الهی، به‌منظور دعوت مشرکان به اسلام یا پیشگیری از حملهٔ آنان، با آنها مقابله می‌شود.

شهید ثانی در کتاب *شرح لمعه* در مورد اقسام جهاد نظامی می‌فرماید: جهاد بر چهار قسم است: یک قسم آن جهاد ابتدایی مسلمانان با مشرکین با انگیزهٔ دعوت آنان به اسلام است؛ قسم دوم جهاد با جمعیت کفاری است که قصد حمله به مسلمین دارند؛ به‌گونه‌ای که ترس تسلط آنان بر شهرهای مسلمانان باشد؛ قسم سوم جهاد با کسی است که قصد کشتن انسان محترمی یا قصد گرفتن مال یا اسیر کردن ناموس محترمی را دارد؛ قسم چهارم جنگ با گروهی است که بر امام معصوم علیه السلام خروج کرده‌اند (قاروبی تبریزی، ۱۳۹۵، ج ۱، ص ۳۱۱).

مقام شهادت بالاترین هدفی است که در میدان نظامی در دنیا و عقبی معرفی می‌شود. امیرالمؤمنین علیه السلام در ضمن روایتی، از رابطهٔ تنگاتنگ بین این هدف والای جهاد نظامی و میدان جهاد اخلاقی سخن می‌گویند. ایشان می‌فرمایند: «کسی که با نفسش در راه اطاعت و دوری کردن از معاصی خداوند متعال مبارزه کند، در نزد خداوند به‌مانند نیکوکاری شهید است» (محمدی ری شهری، ۱۳۹۱، ج ۲، ص ۵۹۵).

ایشان اجر و پاداش میدان جهاد با نفس را شهادتی معرفی می‌کند که بالاترین هدف کارزار جهاد نظامی است. گویا سعی انسان برای مهار دشمن درون، خود مقدمه‌ای برای دستیابی به مقام بالای شهادت در تلاش نظامی انسان در مقابل دشمن بیرونی است.

۲-۳. جهاد علمی

این مفهوم از جهاد در عرصه‌های گوناگون، تلاشگران را به عناوین متفاوتی چون مجتهد، دانشمند، فیلسوف، حکیم و... می‌شناساند. اهمیت این نوع از جهاد بسیار بالاست؛ به گونه‌ای که تمامی انواع جهاد را تحت‌الشعاع خود قرار می‌دهد؛ زیرا کوشش‌ها و تلاش‌های انسان وقتی مُثمر ثمر می‌شود که آگاهانه صورت گیرد؛ و این آگاهی، همان تحصیل علم و اشراف علمی انسان بر هر موضوع مدنظرش می‌باشد. وجه تمایز انسان از سایر جانداران نیز همین است که اعمال و کوشش‌های سایر جانداران بر طبق غریزه است؛ نه رفتاری برآمده از آگاهی و شعور و علم؛ ولی انسان به جهت دارا بودن قوه عاقله، قدرت کسب علم و آگاهی از تمام مدرکات خود را دارد.

رسول اکرم ﷺ این برتری و اهمیت کسب علم را در ضمن حدیث زیر این‌گونه بیان می‌فرماید: «طَلَبُ الْعِلْمِ أَفْضَلُ عِنْدَ اللَّهِ مِنَ الصَّلَاةِ وَالصَّيَامِ وَالْحَجِّ وَالْجِهَادِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ» (همان، ج ۷، ص ۲۷۴۲). تلاشی که انسان در میدان مبارزه با نفس (جهاد اکبر) در قالب نماز و روزه و حج انجام می‌دهد و همچنین کوششی که انسان در میدان کارزار جهاد نظامی انجام می‌دهد، در برابر زحماتی که او برای افزایش آگاهی‌هایش و توان علمی‌اش می‌برد، ناچیز است. از این‌روست که خداوند به پیامبر خود در قرآن کریم چنین توصیه می‌کند: «بگو: پروردگارا علم مرا زیاد کن» (طه: ۱۱۴) و حضرت موسی ﷺ را در جهت کسب علم از محضر عالم هم‌عصر خود به تلاش گسترده وامی‌دارد که تا مجمع‌البحرین عزیمت نماید: «بنده‌ای از بندگان ما را یافتند که از جانب خود به او رحمتی عطا کرده و از نزد خود به او علمی آموخته بودیم» (کهف: ۶۵). همچنین علت انتخاب جناب *طلوت* برای جنگ با *جالوت* را علم داشتن وی معرفی می‌کند: «گفت خدا او را بر شما برگزیده و او را در دانش و جسم فزونی داده است» (بقره: ۲۴۷).

پیامبر اکرم ﷺ نیز مسلمانان را برای وارد شدن در میدان تلاش علمی تشویق و ترغیب نموده و چنین فرموده است: «علم را بجوئید؛ هرچند در چین باشد. پس به‌درستی که به‌دست آوردن علم بر هر شخص مسلمانی واجب است» (همان، ص ۲۷۴۵). آن ویژگی که جهاد علمی است را برتر و ارزشمندتر از هر نوع جهادی قرار داده، هدف آن است که اهداف جهادهای دیگر را در خود خلاصه می‌کند؛ به گونه‌ای که اگر هدف این جهاد تحصیل نشود، سایر جهادها تلاشی عَبَث و حتی مُضِلّ خواهد بود.

۲-۴. جهاد اقتصادی

در مضامین دین اسلام، کوشش هر شخص برای بهبود وضعیت اقتصادی خود و افراد تحت تکفلش از طریق صحیح، تکریم و تمجید شده است و از آن به طلب رزق حلال و طیب تعبیر گردیده است. امام صادق ﷺ

می‌فرماید: «کسی که برای بهبود اقتصاد همسر و فرزندانش زحمت بکشد، همچون شخصی است که در راه خدا مجاهده کند» (شُبَّیر، ۱۳۹۲، ص ۱۸۰). امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «کسی که در دنیا برای بی‌نیازی جستن از مردم و بهبود وضع اهلیش بکوشد و برای لطف و مهربانی کردن بر همسایه‌اش طلب رزق کند، خداوند را در روز قیامت ملاقات می‌کند، درحالی که صورتش همچون ماه شب چهارده می‌درخشد» (همان). روایات حتی افراد را به تلاش در جهت طلب رزق و بهبود وضع اقتصادی، در شهر و دیارهایی غیر از وطن خود تشویق می‌کنند. امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «به‌درستی خداوند به دیار غربت رفتن برای طلب رزق را دوست می‌دارد» (همان). خداوند متعال نیز به‌عنوان خالق انسان به جنبه‌های روانی این مسئله اشاره نموده و همواره انسان را مورد تفقد و دلداری قرار داده و در آیات متفاوت قرآن کریم تحت عنوان رزاق و روزی‌ده انسان، وی را خطاب کرده و توصیه‌هایی به او نموده است. از رهگذر این تلاش‌ها برای طلب رزق، خداوند دستوراتی را در قالب احکام اقتصادی تشریح نموده است تا شریکان‌های اقتصادی جامعه همیشه پویا و زنده باشد و با اجرای آن، تمامی افراد جامعه اسلامی از توان اقتصادی مفید بهره‌مند گردند.

جهاد اقتصادی اجتماعی، عبارت است از سعی و تلاش همهٔ افراد اجتماع در بالا بردن توان اقتصادی؛ که مقوله‌ای تأثیرگذار بر سایر انواع جهاد (اخلاقی، نظامی و علمی) است و در اسلام مورد توجه قرار گرفته است: «تاآنجا که می‌توانید، قوت را در برابر دشمنان آماده سازید» (انفال: ۶۰). خداوند به‌طور عام، همهٔ افراد را به بالا بردن قوت و توان اجتماعی دستور داده است.

۳. شاخص‌های فردی تربیت جهادی

۳-۱. توکل و اعتماد به خدا

توکل به خدای متعال، از جمله نشانه‌های جامعهٔ ایمانی است. در جامعهٔ اسلامی، مؤمنین بر اساس وعده‌های الهی، تمام کارهای فردی و اجتماعی خود را با توکل به خدا آغاز می‌کنند و حمایت الهی را برای خود کافی می‌دانند؛ چراکه قرآن کریم می‌فرماید: «وَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ وَكَفَى بِاللَّهِ وَكِيلًا» (احزاب: ۳). مؤمنین بر اساس وعدهٔ ائمهٔ طاهرين علیهم السلام می‌دانند که غنا و عزت، ثمرهٔ توکل و اعتماد هر فرد یا جامعه به خداست؛ و اگر می‌خواهند جامعه‌ای عزت‌مدار داشته باشند، باید در کارهای خود، خدا را در نظر داشته و به او توکل کنند.

۳-۲. توحید، تقوا و ذکر خدا

خداوند در آیاتش شش ویژگی برای مؤمنان راستین ذکر می‌کند که یکی از آنها اعتقاد قلبی به خداوند است. بنابراین چنانچه مؤمنان ایمان واقعی داشته و از ویژگی‌های ایمان راسخ برخوردار باشند، در میدان جهاد به پیروزی می‌رسند (قاسمی و طاهری خدیو، ۱۳۹۳). ذکر بسیار خدا، از مؤلفه‌های اساسی دیگر تربیت جهادی است. انسان باید همواره خدا را در یاد داشته باشد و خود را در محضر خدا ببیند. چنین حالتی موجب می‌شود که هیچ‌گاه عمل

خود را در محدوده کوچک دنیا و پاسخ به نیازهای مردم نبیند؛ بلکه انگیزه‌ای قوی، آسمانی و رفیع‌تر او را ارشاد و هدایت و تقویت نماید (انفال: ۴۵). تقوا سبب جهاد و فعالیت در راستای جمع‌آوری زاد و توشه سفر آخرت است که فرد را به منزل برساند. پناهگاهی که ایمن می‌گرداند و انسان اجل و مرگ را نزدیک می‌بیند و در اعمال نیکو شتاب می‌نماید (نهج البلاغه، ۱۳۸۹، خطبة ۱۱۴، ص ۱۵۵).

۳-۳. استغفار از افرات و تفریط

در سوره غافر، آیه ۴۳ انسان به جهاد در راه شناخت و بیان اموری می‌پردازد که مالکیت آنها هیچ‌گونه سود دنیوی و اخروی برای فرد به دنبال نخواهد داشت. انسان‌ها در موقعیت‌هایی مانند جایگاه اجتماعی و ثروت، به افرات، تفریط و اسراف گرایش می‌یابد. بنابراین باید همیشه خویشتن را در پناه پروردگار قرار دهد و از هر نوع اسراف و گناهی استغفار نماید. خداوند در آیه ۱۷۴ سوره آل عمران، آموزش‌خواهی از گناه و اسراف در کارها را از شاخص‌های جهاد و روحیه جهادی دانسته است.

۳-۴. استحکام و مقاومت نمودن

انسان جهادی موجودی است که اهل اقدام و حرکت است و در این زمینه هرگونه سختی و مشکلاتی را برای رضای خدا تحمل می‌کند (رجبی و نوروزی، ۱۳۹۶، ص ۱۵). بنابراین همان‌گونه که در آیه ۴ سوره صف اشاره شده، چنین انسان‌هایی، برای رسیدن به اهداف والا، مشکلات و ناملاپماتی را که برای رسیدن به هدف والا ممکن است پیش روی آنها قرار گیرد، به جان و دل می‌پذیرند و به استقبال آنها می‌روند و از آنها گریزان نیستند؛ چون تکیه‌گاه مهم و استواری را برگزیده‌اند و چون کوهی استوارند (صف: ۴). امام علی علیه السلام نیز رسیدن و دستیابی به تمام یا بخشی از اهداف را نتیجه استقامت می‌داند (نهج البلاغه، ۱۳۸۹، حکمت ۱۳۶، ص ۵۱۷).

۳-۵. دلیری، جسارت و شهامت در شهادت‌طلبی

شجاعت و شهامت، در فرهنگ جهاد تبلور می‌یابد. شاید مهم‌ترین دلیل آن، عدم محافظه‌کاری نظام مدیریتی باشد. روحیه جهادی و شهادت‌طلبی به‌خوبی مورد تأکید بزرگان دینی بوده است. امام صادق علیه السلام معتقدند که داشتن روحیه جهادی و شهادت ارزشمند است و کسی که در راه خدا کشته شود، خداوند هیچ‌یک از گناهان او را به روی او نمی‌آورد (حر عاملی، ۱۳۶۳، ج ۱۱، ص ۹، حدیث ۱۹).

۳-۶. بردباری

بردباری، صبر، استقامت و تقوا کلیدی‌ترین و اثربخش‌ترین شاخصه اخلاقی در روحیه جهادی انسان است. در آیات ۴۵ و ۱۵۳ سوره بقره به عاقبت نیکوی صبر و انسان‌های بلندهمت و مؤمنی اشاره دارد که در راه رسیدن به اهداف خود صبورند. امام علی علیه السلام نیز بلندهمتی را نتیجه صبوری و تأمل می‌داند که انسان مؤمن با فراست و زیرکی، در

انجام امور زندگی بدان پایبند است (نهج البلاغه، ۱۳۸۹، حکمت ۴۶۳، ص ۵۲۹).

۳-۷. نظم و ترتیب در عمل

یکی دیگر از شاخص‌های روحیه جهادی، نظم در امور است. خداوند در آیه ۴ سوره صف می‌فرماید: نظم نیروها در میدان جهاد، از شاخص‌های پسندیده و ارزشمند در تحقق روحیه جهادی است.

۳-۸. امیدواری و توکل داشتن

بی‌توجهی به نیروی جزئی و محدود انسان و توجه به نیرو و قدرت خداوند و اعتماد به او، مهم است: «مَنْ يَتَوَكَّلْ عَلَى اللَّهِ فَهُوَ حَسْبُهُ» (طلاق: ۶۵). در روحیه جهادی به توان محدود آدمی و امکاناتش در برابر دشمن توجه نمی‌شود، بلکه با امید به فضل پروردگار، صبر و تلاش مضاعف برای نیل به اهداف صورت می‌گیرد. ریشه‌ای‌ترین و محوری‌ترین شاخصه روحیه جهادی در انسان، عامل ایمان و اتکا به قدرت بالغ و کامل الله است که از اعتقادات انسان سرچشمه می‌گیرد و سایر مؤلفه‌ها را تحت الشعاع خود قرار می‌دهد. خداوند بارها بر اصل توکل تأکید کرده و حتی به پیامبر ﷺ سفارش نموده است تا در هنگام عزم بر انجام کاری اصل توکل را فراموش نکند؛ زیرا خداوند است که برای اسباب، آثار قرار می‌دهد و خواست و مشیت اوست که تأثیرات را رقم می‌زند (آل عمران: ۱۵۹). همین مورد در ارتباط جهاد به‌عنوان یک مؤلفه، در آیه ۵۱ سوره توبه مورد تأکید قرار گرفته است.

۳-۹. امر به معروف و نهی از منکر

امر به معروف و نهی از منکر از مصادیق بسیار مهم و باارزش جهاد است. حضرت علی علیه السلام در حکمت ۳۴ می‌فرمایند: «گروهی منکر را با دست و زبان و قلب انکار می‌کنند. آنان تمامی خصلت‌های نیکو را در خود گرد آورده‌اند. گروهی دیگر منکر را با زبان و قلب انکار کرده، اما دست به کاری نمی‌برند؛ و بعضی منکر را تنها با قلب انکار کرده و با دست و زبان خویش اقدامی ندارند». همچنین می‌فرمایند: با تمام توان این کار را انجام بده (خاتمی و همکاران، ۱۳۹۱).

۳-۱۰. پرهیز از تکبر

قرآن کریم به مؤمنین یاد می‌دهد که پیروزی‌ها و موفقیت‌های خویشان را به خدا نسبت دهند (انفال: ۱۷). قدرت و ثروت و پست و مقام در امری موجب می‌شود که انسان دچار غرور تکبر شود و زمینه اشتباه و خطا فراهم گردد. خداوند در آیه ۳۷ سوره اسراء از عاقبت بیهودگی و پوچ بودن رفتار متکبرانه و از روی غرور انسان - که نه قادر است زمین را بشکافد و نه توانایی آن را دارد که به کوه‌ها برسد - خبر می‌دهد. علامه طباطبایی نیز در تفسیر این آیه معتقد است که انسان در مقام بندگی و عبودیت خداوند باید مانند گدایان باشد و تواضع و فروتنی در بندگی، شرط اساسی است (طباطبایی، ۱۳۷۴، ص ۶۹).

۱۱-۳. پرهیز از تنبلی و سستی

جهادگران اسلام باید از سستی در مقابل دشمن درونی یا همان هوای نفس و دشمنان خارجی پرهیزند. خداوند می‌فرماید: «همان‌گونه‌که به تو فرمان داده‌ایم، بر این دین پایداری کن. کسانی هم که از شرک توبه کرده و همراه تو ایمان آورده‌اند، باید در این مسیر پایداری کنند. مبدا دست از مقاومت بردارید و طغیان کنید و از بندگی خدا منحرف شوید، که او به کارهای شما بیناست و در صورت عقب‌نشینی، شما را مؤاخذه خواهد کرد» (هود: ۱۱۲).

۱۲-۳. شناخت تکلیف

مسئولیت‌پذیری با وظیفه‌شناسی ارتباط نزدیکی دارد. دهخدا/ مسئولیت‌پذیری را تعهدی می‌داند که ضمانت کاری را برعهده شخص می‌گذارد (دهخدا، ۱۳۷۷، ص ۱۲). قرآن کریم در مواقع متعددی، مسئولیت و داشتن تفکر جهادی در این زمینه را به معنای بازخواست به کار برده و از بازخواست چیزهایی مثل عهد و پیمان (اسراء: ۳۴)، گوش، چشم و قلب (اسراء: ۳۶) خبر داده است. علاوه بر این، قرآن کریم گاهی سخن از این می‌گوید که انسان‌ها در گرو اعمالشان هستند و به‌گونه‌ای جهادی باید به اصلاح اعمالشان بپردازند (طریحی، ۱۴۱۶، ص ۲۵۸). مسئولیت‌پذیری در فرهنگ جهادی نقشی بسیار بالاست؛ زیرا دلیل ورود برخی از نیروهای ارزشی به جهاد احساس مسئولیت آنهاست. دفاع از کشور و محرومیت‌زدایی از چهره روستاها و انجام کارهای زمین‌مانده، همه نشان‌دهنده میزان بالای مسئولیت‌پذیری در جهادگران بوده است (واشقانی فراهانی، ۱۳۹۰، ص ۹).

۴. شاخصه‌های اجتماعی تربیت جهادی

۱-۴. ایجاد روحیه امیدواری در جامعه

آیه ۲۷ سوره بقره نشانه امید به رحمت خدا را ایمان به او و مهاجرت در راه او بیان می‌فرماید (طیب، ۱۳۷۴، ص ۴۲۲). امیدواری حضرت یعقوب علیه السلام و انتظار مثبت وی به زنده بودن یوسف علیه السلام، عاقبت به وصال ختم شد و چشمانش روشن گشت. امام علی علیه السلام در خطبه ۱۶۰ نهج البلاغه در این باره می‌فرمایند: کسی که به امید خدا دل بسته، امید او از رفتار و کردارش فهمیده می‌شود (نهج البلاغه، ۱۳۸۰، ص ۱۶۱).

۲-۴. ایجاد تعاون و همکاری و دوری نمودن از اختلافات

در آیه ۱۰۳ سوره آل عمران، به این مطلب اشاره شده است که وحدت و دوری از اختلاف و تفرق، از مهم‌ترین فرامین الهی است. انسان‌ها از طینت واحد خلق شده و آئینه یکدیگرند. همچنین در آیه ۱۰ از سوره احزاب به این مطلب اشاره شده است که مؤمنان برادر یکدیگرند و بر همین اساس وحدت مؤمنین در جامعه اسلامی یکی از اصول اجتماعی است. پیامبر صلی الله علیه و آله در زمینه آمادگی و روحیه جهادی تعاون و همکاری می‌فرماید: «مردم همیشه در خیر خواهند بود تا وقتی که امر به معروف و نهی از منکر می‌کنند، و در نیکی و پرهیزگاری یکدیگر را یاری می‌رسانند» (طوسی، ۱۳۸۶، ج ۶ ص ۱۸۱). حضرت علی علیه السلام در خطبه ۲۱۶، در زمینه فعالیت

جهادی اجتماعی، خیرخواهی به‌اندازه‌ی توان و یاری کردن یکدیگر برای برپایی حق در میان خود را یکی از حقوق خداوند بر انسان دانسته‌اند.

۳-۴. ولایت‌مداری

ولایت‌مداری از جمله مضامین مهم حوزه‌ی جهاد است که به‌مفهوم پابندی و التزام عملی به ولایت است. یکی از ملاک‌های اصلی سنجه و قضاوت درباره‌ی افراد و گروه‌ها، ولایت‌مداری و ولایت‌پذیری است. از آنجاکه تأسیس جهاد بر مبنای فرمان ولی فقیه و رهبر انقلاب است، اطاعت از ولایت فقیه و التزام عملی به آن، از مهم‌ترین ویژگی‌های فرهنگ جهادی است. در تاروپود فرهنگ جهادی، اطاعت از امام و ولایت موج می‌زند و چنان شور و نشاطی در وجود جهادگران ایجاد می‌کند، که با هر فرمان او سرازیا نشناخته می‌شتابند (معدنی، و همکاران، ۱۳۹۵). خداوند در آیه ۸۰ سوره نساء در خصوص اطاعت‌پذیری و ولایت‌مداری می‌فرماید: «هر کس از پیامبر اطاعت کند، از خدا اطاعت کرده است».

۴-۴. ایثار

امام علی علیه السلام ایثار را بهترین نیکوکاری، برترین عبادت، شکوه‌مندترین آقایی، زیور زهد، بخشیدن دانسته‌ها و زیور یقین می‌دانند (انصاری قمی، ۱۳۸۶، ج ۶ ص ۴۴). همچنین ایثار اقتصادی و آخرت‌گرایی را دارویی ثمربخش دانسته‌اند: «با ایثار و کردار بندگان در دنیا، فردا در پیش روی آنان جلوه‌گر است» (حکمت ۷).

۴-۵. وفای به عهد و پیمان

امام جعفر صادق علیه السلام همراهی جهاد و نبرد با هوای نفس را از لوازم زندگی انسان می‌دانند و بر این اعتقادند که هرکس از شرکت در جهاد شانه خالی کند، خداوند لباس فقر و مذلت در معیشت و از دست دادن دین و ایمان را بر تن او خواهد کشید (ابن بابویه، ۱۳۹۳، ص ۴۲۱). از مرگ، راه‌گریزی نیست. کسی که کشته نشود (بالاخره) خواهد مُرد؛ (آری) بهترین مرگ‌ومیرها کشته شدن در راه خداست (همان).

۴-۶. بخشش و سخاوت

کسی که دارای روحیه‌ی جهادی باشد، ناگزیر به توزیع و گسترش خوبی‌هایی در زمینه‌های متفاوت ثروت، علم و دانش یا هر سرمایه‌ی ارزشمند دیگری که صاحب آن است، می‌پردازد. خداوند کریم برخوردار بودن یا نبودن از روحیه‌ی جهادی بخشش و ویژگی بخشندگی یا محرومیت از آن را عامل سعادت یا شقاوت انسان می‌داند؛ و در راه خدا انفاق کنید و با ترک انفاق، خود را به دست خود به هلاکت نیفکنید؛ و نیکی کنید که خداوند نیکوکاران را دوست دارد (بقره: ۱۹۵). همچنین خدای کریم در سوره روم آیه ۳۹ تفکر جهادی و شرکت در معامله دادن زکات به دیگران را همراه با خشنودی خداوند می‌داند و تأکید می‌کند که بخشش و زکات، چندین برابر سود و سرمایه را برای انسان به‌همراه خواهد داشت. امام علی علیه السلام نیز در حکمت ۱۴۶، حفظ ایمان و اموال را تربیت جهادی انسان در صدقه دادن

و زکات دادن جهت حفظ ایمان و اموال می‌دانند که بدین وسیله امواج بلا، سختی و مشکلات از انسان دور می‌شود. همچنین باور داشتن به پاداش و دستمزد الهی را سخاوتمندی و بخشش می‌دانند (حکمت، ۱۳۸).

۵. روش پژوهش

در این تحقیق با توجه به ماهیت موضوع، از روش تحلیل محتوا استفاده شده است. روش تحلیل محتوا یکی از روش‌هایی است که در چند دهه اخیر به شدت روبه‌گسترش بوده است. پژوهشگر تحلیل محتوا را روشی پژوهشی برای توصیف عینی، منظم و کمی متغیرها دانسته است (بیابانگرد، ۱۳۸۴، ص ۳۹۰). در این روش، پژوهشگر می‌کوشد از طریق مطالعه یک پیام مکتوب یا شفاهی به داده‌هایی دست یابد تا به کمک آنها به بررسی سؤال‌ها یا فرضیات پژوهش بپردازد. سه مرحله اصلی تحلیل محتوا عبارت‌اند از: ۱. آماده‌سازی و سازماندهی (مرحله قبل از پیام)؛ ۲. بررسی مواد (پیام)؛ ۳. پردازش نتایج (سرمد و همکاران، ۱۳۹۷).

۱-۵. جامعه آماری، نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه آماری در ابتدا شامل هفت عنوان کتاب درسی دوره ابتدایی، شامل کتاب‌های هدیه‌های آسمانی است. بنابراین، کل جامعه آماری (کتاب‌های درسی دوره ابتدایی هدیه‌های آسمانی) به لحاظ توجه به مضمون تربیت جهادی و شاخص‌های آن مورد بررسی و تحلیل محتوا قرار گرفته است. به عبارت دیگر، در این تحقیق از نمونه‌گیری استفاده نشده است.

۲-۵. ابزار اندازه‌گیری

در این پژوهش برای تحلیل محتوای کتاب‌های مورد نظر، به لحاظ توجه به سازه تربیت جهادی و مؤلفه‌های آن، از فهرست‌وارسی تحلیل محتوا بر اساس مبانی علمی تربیت جهادی استفاده شده است. این ابزار شامل سه مؤلفه اصلی متن، تصویر و سؤال، و شش مؤلفه فرعی است که بر اساس تعریف تربیت جهادی و دیدگاه‌های آن تدوین و ساخته شده‌اند.

برای تعیین و تأمین روایی فهرست‌وارسی و واری تحلیل محتوا، از روش روایی محتوایی و نظر متخصصان استفاده شد. بدین ترتیب که فرم اولیه تحلیل محتوای کتاب هدیه‌های آسمانی به لحاظ توجه به سازه تربیت جهادی و مؤلفه‌های آن، در اختیار چهار نفر از صاحب‌نظران این حوزه قرار گرفت که پس از اعمال نظرات آنها، فهرست واری تحلیل محتوای نهایی در قالب سه مؤلفه اصلی و شش مؤلفه فرعی تهیه شد.

۶. یافته‌های پژوهش

سؤال ۱: میزان توجه کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم به تربیت جهادی در بعد فردی (شجاعت، روحیه جهادی، صبر، توکل، شهادت‌طلبی، امید و پرکاری) چه میزان است؟

جدول ۱. تحلیل متن کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم در مورد توجه به مؤلفه‌های تربیت جهادی در بعد فردی

درصد فراوانی	فراوانی مشاهده‌شده	مؤلفه‌های تربیت جهادی در بعد فردی	
۱۲.۹۰	۴	شجاعت	مقوله متن
۹.۶۷	۳	روحیه جهادی	
۲۵.۸۰	۸	صبر	
۲۲.۵۸	۷	توکل	
۶.۴۵	۲	شهادت‌طلبی	
۱۲.۹۰	۴	امید	
۹.۶۷	۳	پرکاری	
۱۰۰	۳۱	کل	

نتایج جدول ۱ نشان می‌دهد که میزان توجه متن کتاب هدیه‌های آسمانی به هر یک از ابعاد فردی تربیت جهادی (شجاعت، روحیه جهادی، صبر، توکل، شهادت‌طلبی، امید و پرکاری) به ترتیب برابر ۱۲/۹٪، ۹/۶۷٪، ۲۵/۸٪، ۲۲/۵۸٪، ۶/۴۵٪، ۱۲/۹٪، ۹/۶۷٪ است. همان‌طور که در جدول ۱ نشان داده شده، بیشترین میزان توجه متن کتاب هدیه‌های آسمانی در بعد فردی، به مؤلفه صبر، و کمترین توجه در بعد فردی به مؤلفه پرکاری و روحیه جهادی است.

جدول ۲. تحلیل تصاویر کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم در مورد توجه به مؤلفه‌های تربیت جهادی در بعد فردی

درصد فراوانی	فراوانی مشاهده‌شده	مؤلفه‌های تربیت جهادی در بعد فردی	
۰	۰	شجاعت	مقوله تصویر
۱۴.۲۸	۱	روحیه جهادی	
۱۴.۲۸	۱	صبر	
۱۴.۲۸	۱	توکل	
۱۴.۲۸	۱	شهادت‌طلبی	
۲۸.۵۷	۲	امید	
۱۴.۲۸	۱	پرکاری	
۱۰۰	۷	کل	

نتایج جدول ۲ نشان می‌دهد که میزان توجه تصویر کتاب هدیه‌های آسمانی به هر یک از ابعاد فردی تربیت جهادی (شجاعت، روحیه جهادی، صبر، توکل، شهادت‌طلبی، امید و پرکاری) به ترتیب برابر ۰٪، ۱۴/۲۸٪، ۱۴/۲۸٪، ۱۴/۲۸٪، ۱۴/۲۸٪، ۲۸/۵۷٪، ۱۴/۲۸٪ است. همان‌طور که در جدول ۲ نشان داده شده، بیشترین میزان توجه تصویر کتاب هدیه‌های آسمانی در بعد فردی به مؤلفه امید، و کمترین توجه در بعد فردی مربوط به مؤلفه شجاعت است.

جدول ۳. تحلیل پرسش‌ها و فعالیت‌ها و تمارین کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم در مورد توجه به مؤلفه‌های تربیت جهادی در بعد فردی

درصد فراوانی	فراوانی مشاهده‌شده	مؤلفه‌های تربیت جهادی در بعد فردی	
۶.۲۵	۱	شجاعت	مقوله پرسش‌ها تمارین و فعالیت‌ها
۰	۰	روحیه جهادی	
۳۷.۵	۶	صبر	
۱۲.۵	۲	توکل	
۶.۲۵	۱	شهادت‌طلبی	
۳۱.۲۵	۵	امید	
۶.۲۵	۱	پرکاری	
۱۰۰	۱۶	کل	

نتایج جدول ۳ نشان می‌دهد که میزان توجه پرسش و فعالیت کتاب هدیه‌های آسمانی به هر یک از ابعاد فردی تربیت جهادی (شجاعت، روحیه جهادی، صبر، توکل، شهادت‌طلبی، امید و پرکاری) به ترتیب برابر ۶/۲۵٪، ۰٪، ۳۷/۵٪، ۱۲/۵٪، ۶/۲۵٪، ۳۱/۲۵٪، ۶/۲۵٪ است. همان‌طور که در جدول ۳ نشان داده شده، بیشترین میزان توجه پرسش و فعالیت کتاب هدیه‌های آسمانی در بعد فردی به مؤلفه صبر، و کمترین توجه به مؤلفه روحیه جهادی است.

سؤال ۲. میزان توجه کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم به تربیت جهادی در بعد اجتماعی (ولایت‌مداری، وفاداری، مبارزه با ظلم و شرک، تعاون و همکاری و ایثار) به چه میزان است؟

برای بررسی میزان توجه کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم به تربیت جهادی در بعد اجتماعی، از فراوانی و درصد استفاده شده است. در همین زمینه، متن، تصویر و پرسش‌های کتاب بررسی شدند که نتایج آنها در هر یک از جداول ۴، ۵ و ۶ آورده شده است.

جدول ۴. تحلیل متن کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم در مورد توجه به مؤلفه‌های تربیت جهادی در بعد اجتماعی

درصد فراوانی	فراوانی مشاهده‌شده	مؤلفه‌های تربیت جهادی در بعد اجتماعی	
۲۰.۸۳	۵	ولایت‌مداری	مقوله متن
۱۶.۶۶	۴	وفاداری	
۲۹.۱۶	۷	مبارزه با ظلم و شرک	
۲۰.۸۳	۵	تعاون و همکاری	
۱۲.۵	۳	ایثار	
۱۰۰	۲۴	کل	

نتایج جدول ۴ نشان می‌دهد که میزان توجه متن کتاب هدیه‌های آسمانی به هر یک از ابعاد اجتماعی تربیت جهادی (ولایت‌مداری، وفاداری، مبارزه با ظلم و شرک، تعاون و همکاری، ایثار) به ترتیب برابر ۲۰/۸۳٪، ۱۶/۶۶٪،

۲۹/۱۶٪، ۲۰/۸۳٪، ۱۲/۵٪ است. همان‌طور که در جدول ۴ نشان داده شده، بیشترین میزان توجه متن کتاب هدیه‌های آسمانی در بعد اجتماعی به مؤلفه مبارزه با ظلم و شرک، و کمترین توجه مربوط به مؤلفه ایثار است.

جدول ۵. تحلیل تصاویر کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم در مورد توجه به مؤلفه‌های تربیت جهادی در بعد اجتماعی

درصد فراوانی	فراوانی مشاهده شده	مؤلفه‌های تربیت جهادی در بعد اجتماعی	
۱۰	۱	ولایت‌مداری	مقوله تصویر
۰	۰	وفاداری	
۱۰	۱	مبارزه با ظلم و شرک	
۶۰	۶	تعاون و همکاری	
۲۰	۲	ایثار	
۱۰۰	۱۰	کل	

نتایج جدول ۵ نشان می‌دهد که میزان توجه تصویر کتاب هدیه‌های آسمانی به هر یک از ابعاد اجتماعی تربیت جهادی (ولایت‌مداری، وفاداری، مبارزه با ظلم و شرک، تعاون و همکاری، ایثار) به‌ترتیب برابر ۱۰٪، ۰٪، ۱۰٪، ۶۰٪، ۲۰٪ است. همان‌طور که در جدول ۵ نشان داده شده، بیشترین میزان توجه تصویر کتاب هدیه‌های آسمانی در بعد اجتماعی به مؤلفه تعاون و همکاری، و کمترین توجه مربوط به مؤلفه وفاداری می‌باشد.

جدول ۶. تحلیل پرسش‌ها، فعالیت‌ها و تمرین‌های کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم در مورد توجه به مؤلفه‌های تربیت جهادی در بعد اجتماعی

درصد فراوانی	فراوانی مشاهده شده	مؤلفه‌های تربیت جهادی در بعد اجتماعی	
۱۰.۷۱	۳	ولایت‌مداری	مقوله پرسش‌ها و فعالیت‌ها و تمرین‌ها
۲۱.۴۲	۶	وفاداری	
۲۱.۴۲	۶	مبارزه با ظلم و شرک	
۲۵	۷	تعاون و همکاری	
۲۱.۴۲	۶	ایثار	
۱۰۰	۲۸	کل	

نتایج جدول ۶ نشان می‌دهد که میزان توجه پرسش و فعالیت کتاب هدیه‌های آسمانی به هر یک از ابعاد اجتماعی تربیت جهادی (ولایت‌مداری، وفاداری، مبارزه با ظلم و شرک، تعاون و همکاری، ایثار) به‌ترتیب برابر ۱۰/۷۱٪، ۲۱/۴۲٪، ۲۱/۴۲٪، ۲۵٪، ۲۱/۴۲٪ است. همان‌طور که در جدول ۶ نشان داده شده، بیشترین میزان توجه پرسش و فعالیت کتاب هدیه‌های آسمانی در بعد اجتماعی به مؤلفه تعاون و همکاری، و کمترین توجه به مؤلفه ولایت‌مداری است.

جدول ۷. توزیع و درصد فراوانی مؤلفه‌های تربیت جهادی در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم

ردیف	مؤلفه‌های تربیت جهادی	تصاویر		متن		سؤال و تمرین		مجموع کل
		درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	درصد	فراوانی	
۱	شجاعت	۰	۰	۷.۲۷	۴	۲.۲۷	۱	۴.۳۱
۲	روحیه جهادی	۱	۵.۸۸	۵.۴۵	۳	۲.۲۷	۱	۴.۳۱
۳	صبر	۱	۵.۸۸	۱۴.۵۴	۸	۱۳.۶۳	۶	۱۲.۹۳
۴	توکل	۱	۵.۸۸	۱۲.۷۲	۷	۲.۲۷	۱	۷.۷۵
۵	شهادت‌طلبی	۱	۵.۸۸	۳.۶۳	۲	۲.۲۷	۱	۳.۴۴
۶	امید	۲	۱۱.۷۶	۷.۲۷	۴	۱۱.۳۶	۵	۹.۴۸
۷	پرکاری	۱	۵.۸۸	۵.۴۵	۳	۲.۲۷	۱	۴.۳۱
۸	ولایت‌مداری	۱	۵.۸۸	۹.۰۹	۵	۶.۸۱	۳	۷.۷۵
۹	وفاداری	۰	۰	۷.۲۷	۴	۱۳.۶۳	۶	۸.۶۲
۱۰	مبارزه با ظلم و شرک	۱	۵.۸۸	۱۲.۷۲	۷	۱۳.۶۳	۶	۱۲.۰۶
۱۱	تعاون و همکاری	۶	۳۵.۲۹	۹.۰۹	۵	۱۵.۹۰	۷	۱۵.۵۱
۱۲	ایثار	۲	۱۱.۷۶	۵.۴۵	۳	۱۳.۶۳	۶	۹.۴۸
	مجموع مؤلفه‌ها	۱۷	۱۰۰	۵۵	۱۰۰	۴۴	۱۰۰	۱۱۶

نتایج جدول ۷ نشان می‌دهد که جملات، تصاویر، تمرین و سؤالات موبوط به مؤلفه‌های تربیت جهادی در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم ۱۱۶ واحد است که از این تعداد، تصاویر با فراوانی ۱۷، جملات درون متن با فراوانی ۵۵، و پرسش‌ها و تمرین و فعالیت انتهایی هر درس نیز با فراوانی ۴۴ است.

از نکات قابل توجه اینکه مؤلفه تعاون و همکاری، با فراوانی ۱۸ و درصد فراوانی ۱۵/۵۱ بیشترین فراوانی را در بین مؤلفه‌های تربیت جهادی به خود اختصاص داده است و بعد از آن، صبر با فراوانی ۱۵ و درصد فراوانی ۱۲/۹۳ در رده دوم از مؤلفه‌های تربیت جهادی جای دارد و مبارزه با ظلم و شرک با فراوانی ۱۴ و درصد فراوانی ۱۲/۰۶ در جایگاه بعدی است و همچنین در کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم ابتدایی به مؤلفه‌های شجاعت و روحیه جهادی و پرکاری، کمترین توجه شده است.

بحث و نتیجه‌گیری

یافته اصلی پژوهش حاضر این بود که میزان توجه متن کتاب هدیه‌های آسمانی به بعد فردی تربیت جهادی، بیشتر از بعد اجتماعی است (فراوانی در بعد فردی و اجتماعی تقریباً نزدیک به هم است). نتایج همچنین نشان داد که میزان توجه تصاویر کتاب هدیه‌های آسمانی به بعد اجتماعی، بیشتر از بعد فردی تربیت جهادی است و در نهایت اینکه میزان توجه پرسش کتاب هدیه‌های آسمانی به بعد اجتماعی تربیت جهادی، بیشتر از بعد فردی است.

در این میان، هرچند پژوهشی که دقیقاً مشابه این پژوهش باشد، یافت نشد که به بررسی همخوانی و عدم همخوانی آن بپردازد، اما در این مقاله به بررسی چند پژوهش که تا حدودی مشابه این پژوهش‌اند، پرداخته شد. در همین زمینه، بیرانوند (۱۳۶۲) در پژوهشی نشان داده که در محتوای هر سه کتاب آموزش دین و زندگی متوسطه، بیشترین فراوانی مربوط به رویکرد دینی با توجه به دین اسلام، و کمترین فراوانی مربوط به رویکرد غیرمستقیم در کتاب‌های آموزش دین و زندگی سال دوم و سوم و رویکرد اجتماعی در کتاب آموزش دین و زندگی سال اول دوره متوسطه است.

در همین زمینه می‌توان گفت که بیشترین میزان توجه متن و فعالیت‌های کتاب هدیه‌های آسمانی به اهداف اجتماعی، مانند احترام، وفاداری، امانت‌داری، حسن خلق و... است و کمتر به ابعاد فردی مثل شجاعت، صداقت، صبر، توکل، وجدان و... پرداخته شده که ضرورت دارد برنامه‌ریزان و مسئولان در این زمینه نیز توجه لازم را داشته باشند؛ چراکه با توجه به رده سنی دانش‌آموزان، زمان بسیار مناسبی است تا در کتاب‌هایشان به این مؤلفه‌ها پرداخته شود. در دوران طفولیت است که کودکان صداقت، شجاعت، صبر و این مؤلفه‌ها را می‌آموزند و این مفاهیم در وجودشان نقش می‌بندد؛ هرچند این میزان در مورد تصاویر کتاب‌های هدیه‌های آسمانی تفاوت داشت و بیشتر به ابعاد فردی توجه شده است. در همین زمینه مسئولان و برنامه‌ریزان باید پیش‌ازپیش به محتوای کتاب‌های هدیه‌های آسمانی توجه کنند و در متن، تصاویر و فعالیت‌های کتاب درسی، مطالب و محتوای جهادی بیشتری را بگنجانند.

در این میان، پژوهش حاضر به دنبال پاسخگویی به دو سؤال اساسی بود که در ادامه به پاسخ‌های آنها پرداخته می‌شود.

سؤال ۱: میزان توجه کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم به تربیت جهادی در بعد فردی چقدر است؟

یافته اصلی پژوهش حاضر با توجه به جدول این بود که بیشترین میزان توجه متن کتاب هدیه‌های آسمانی در بعد فردی، به مؤلفه صبر، و کمترین میزان به شهادت‌طلبی است. با توجه به جدول، بیشترین میزان توجه تصاویر کتاب هدیه‌های آسمانی در بعد فردی تربیت جهادی، به مؤلفه امید، و کمترین توجه به مؤلفه شجاعت است. در نهایت، با توجه به جدول مشخص شد که بیشترین میزان توجه پرسش کتاب هدیه‌های آسمانی در بعد فردی تربیت جهادی، به مؤلفه صبر، و کمترین توجه به مؤلفه‌های شجاعت، شهادت‌طلبی، پرکاری، روحیه جهادی و توکل است.

این کتاب در مقوله متن‌ها بیشتر به مؤلفه صبر و کمتر به مفاهیمی مانند شهادت‌طلبی و ایثار پرداخته است که با توجه به اینکه ایثار یکی از ویژگی‌های مثبت انسان است، باید بیشتر به همین زمینه توجه گردد و کمتر به دانش و حفظیات پرداخته شود. در واقع بهتر است که در متن‌ها تغییراتی ایجاد شود و به جای دانش که حفظی است، به «کاربرد» که عملی است، اهمیت داده شود.

تصاویر و پرسش‌های کتاب هدیه‌های آسمانی نیز کمتر به مفاهیمی مانند شجاعت، روحیه جهادی و پرکاری پرداخته‌اند و در همین زمینه برنامه‌ریزان باید توجه بیشتری مبذول دارند.

سؤال ۲: میزان توجه کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم به تربیت جهادی در بعد اجتماعی چقدر است؟ یافته دیگر پژوهش حاضر با توجه به جدول این است که بیشترین میزان توجه متن کتاب هدیه‌های آسمانی در بعد اجتماعی، به مؤلفه مبارزه با ظلم و شرک، و کمترین میزان به مؤلفه ایثار است. نتایج همچنین نشان داد که بیشترین میزان توجه تصاویر کتاب هدیه‌های آسمانی در بعد اجتماعی تربیت جهادی، به مؤلفه تعاون و همکاری، و کمترین توجه به وفاداری است. این کتاب در بعد اجتماعی تربیت جهادی، بیشتر به تعاون و همکاری توجه داشته و کمتر به مفاهیمی مانند وفاداری و ولایت مداری پرداخته است که در همین زمینه نیز برنامه‌ریزان و مسئولان باید به وفاداری و ولایت مداری توجه کنند. در نهایت اینکه بر اساس نتایج به دست آمده، بیشترین میزان توجه پرسش کتاب هدیه‌های آسمانی در بعد اجتماعی تربیت جهادی، به مؤلفه تعاون و همکاری، و کمترین به ولایت مداری است.

بی‌شک خداجویی‌ها، نیکی‌جویی‌ها، خیرجویی‌ها و معنویت‌جویی‌ها همیشه در بشر وجود داشته و دارد و قابل مبارزه و جایگزینی نیست. به همین دلیل توصیه می‌شود که در کتب درسی بیشتر به آنها پرداخته شود.

همچنین سال‌های نخستین عمر، مناسب‌ترین موقعیت برای تربیت است؛ زیرا فطرت دست نخورده و زمینه پذیرش کاملاً مساعد است. در این مرحله، پرورش فطرت ایمانی و اخلاقی از اهمیت بسیاری برخوردار است؛ زیرا بساطت، سادگی و عصمت کودک با زمینه فطری‌اش، در سازندگی آئیه او نقش حساسی ایفا می‌کند. بنا به توصیه قانون اساسی که تعلیم واجبات دینی را ضروری دانسته، هیچ‌گاه برنامه آموزش ابتدایی از هدف‌های دینی خالی نبوده است.

توجه به زندگانی ائمه اطهار و اولیاءالله علیهم‌السلام، تأثیرات شگرف و بسیار مثبتی بر نگاه دانش‌آموزان به زندگی و رفتار آنها در زندگی خواهد داشت و این مهم مورد توجه بسیاری از نویسندگان و مؤلفان کتب درسی، از جمله کتاب هدیه‌های آسمانی پایه چهارم قرار خواهد گرفت و منشأ برکات و آثار پربراری خواهد بود.

از دید محقق، تربیت جهادی و دینی انسان‌هایی خودساخته و مسئولیت‌پذیر، نیازمند توجه به مؤلفه‌های آن است که در متون اسلامی بسیار به آن توجه شده است و طبیعتاً محتوای کتب هدیه‌های آسمانی نیز باید مطابق با این معیارها و اهداف تدوین و تنظیم شود که در اولویت نخست دست‌اندرکاران و نویسندگان و مؤلفان کتب درسی هدیه‌های آسمانی قرار داشته و دارد.

در پایان پیشنهاد می‌شود که در ویرایش‌های بعدی کتاب هدیه‌های آسمان، بیش از قبل به ابعاد فردی، مانند شجاعت، روحیه جهادی، شهادت‌طلبی و پرکاری، و به ابعاد اجتماعی، مانند وفاداری و ولایت‌مداری پرداخته و تصاویر و پرسش‌های بیشتری نیز به ابعاد فردی و اجتماعی اختصاص داده شود. با گسترش فضای مجازی و شبکه‌های اجتماعی، ضرورت تبیین مفاهیم دینی و سبک زندگی باید متناسب با این تغییرات صورت گیرد و متریبان به عنوان عنصر فعال در این شبکه‌های اجتماعی در پرتو «تربیت جهادی» به ایفای نقش بپردازند. متریبی با توجه به تغییر فضای آموزش فیزیکی و دریافت آموزش مجازی و نیز به عنوان عنصر «گیرنده» یا «فرستنده»

«پیام» با نقش‌های حساس خود در فضای مجازی در دوره معاصر یا همان پست‌مدرن، باید به‌عنوان مسلمان به‌خوبی نقش دینی خود را ایفا کند. همچنین استفاده بیشتر از پرسش‌ها، داستان‌ها و تصاویر در زمینه ابعاد فردی و اجتماعی و شخصیت‌های تاریخی اسلام پیشنهاد می‌شود. به‌علت رشد تفکر عینی و قابل مشاهده، دانش‌آموز می‌تواند در قالب مفاهیم ملموس و قابل مشاهده و تربیت جهادی، به یادگیری مفاهیم زندگی در ابعاد گوناگون بپردازد. تربیت جهادی چنان‌گیزه و موتور محرک قوی است که الهام‌بخش و هدایت‌کننده تمام فعالیت‌های مترقی خواهد بود. علاوه بر این موارد، به پژوهشگران پیشنهاد می‌شود که سایر کتب دوره ابتدایی و مقاطع مختلف تحصیلی را در خصوص مؤلفه‌های تربیت جهادی بررسی کنند. در زمینه پیشنهادها کاربردی نیز می‌توان به ضرورت آموزش مستمر مدیران، معلمان و کارکنان آموزشی در زمینه فرایند تقویت مؤلفه‌های تربیت جهادی و اعتقادی دانش‌آموزان اشاره کرد.

در نهایت با توجه به نتایج تحقیق، پیشنهادهای زیر ارائه می‌شوند:

۱. تشویق نسل نوجوان، جوان و بزرگسال متناسب با وضعیت روحی و روانی‌شان به انجام فعالیت‌های جهادی. در این زمینه، استفاده از تریبون‌های نماز جمعه و ائمه جماعات، کلاس درس ابتدایی هدیه‌های آسمانی و قرآن برای تشویق دانش‌آموز به جهاد با توجه به احادیث و روایات دینی، تغییر فرهنگ مردم در برای استفاده از شیوه‌های مختلف جهادی و ارادی نظیر مراسم دعا و عبادات روزانه و شبانه به منظور تحکیم فرهنگ جهادی، و نیز تغییر نگاه مردم به افراد دارنده تفکر جهادی به‌عنوان افراد ارزشی به‌جای افراد ناکارآمد، امکان‌پذیر می‌باشد.
۲. الگوسازی رسانه‌ها از جهادگرانی که سجایای اخلاقی، دینی و الهی دارند و ارزش‌های اسلامی را رعایت می‌کنند، با معرفی ایشان به‌عنوان الگو و نمونه و با پررنگ کردن و بازتاب کارهای ارزشی آنان و خودداری از بازتاب شیوه‌های افراطی و انحرافی، در حد امکان می‌توان موجب گرایش جوانان به ارزش‌های دینی و اسلامی شد.
۳. اولویت دادن به فرصت تأمل و تدبیر جهادی در مدارس به‌جای توجه صرف به توان و استعداد ارادی و مطابق با خواست صرف فرد؛ زیرا اولویت دادن به تفکر جهادی هدایت‌شده می‌تواند با اصلاح ناهنجاری‌های انحرافی فکری و عقیدتی، زمینه شکوفایی و تعالی جامعه‌ای سالم را فراهم کند.
۴. فراهم نمودن محیطی سالم و امن برای لحظات تفکر جهادی و ارادی مدارس، به‌شیوه فراهم نمودن فضاهای دعا، نماز و سایر مناسبت‌ها. این امر با حضور مربیان و معلمان و دبیران آموزش قرآن و هدیه‌های آسمانی در این مراسم‌ها، کارایی اساسی و مهمی دارد.
۵. نصب احادیث و نوشته‌های جهادی در دیوار مدارس با هدف فرهنگ‌سازی ارزشی برای انجام فعالیت جهادی.
۶. به‌کارگیری و استخدام افراد دارای استعداد و توانایی تخصصی، اعتقادی، جهادی و ارادی مبتنی بر توحید در سازمان‌های اداری.

منابع

- نهج البلاغه، ۱۳۸۹، ترجمه محمد دشتی، قم، مؤسسه تحقیقاتی امیرالمؤمنین (ع).
- نهج البلاغه، ۱۳۸۰، ترجمه سیدجعفر شهیدی، تهران، علمی فرهنگی.
- آقاجانی افروزی، علی اکبر و همکاران، ۱۳۹۸، «شناسایی عوامل مدیریت جهادی مؤثر یگان‌های ویژه ناجا در موفقیت مأموریت اربعین حسینی»، *پلیس ویژه*، ش ۹، ص ۱۲۰-۱۶۰.
- ابراهیم‌زاده، عیسی، ۱۳۹۸، *فلسفه تربیت*، تهران، دانشگاه پیام نور.
- ابن بابویه، محمد بن علی، ۱۳۹۳، *نواب الاعمال و عقاب الاعمال*، قم، شمیم کوثر.
- ابن شعبه حرانی، ۱۳۷۶، *تحف العقول عن آل الرسول (ص)*، ترجمه علی اکبر غفاری، قم، جامعه مدرسین.
- ابن فارس، احمد، ۱۳۹۰، *معجم مقاییس اللغة*، ترجمه دارالسلام محمد هارون، قم، دار الفکر.
- اصفهانی، راغب، ۱۳۷۴، *ترجمه و تحقیق مفردات الفاظ قرآن با تفسیر لغوی و ادبی قرآن*، تهران، مرتضوی.
- اعرافی، علیرضا، موسوی، سیدنفی، ۱۳۹۱، «تعریف تربیت و تطبیق آن بر حرکت فلسفی»، *تربیت اسلامی*، دوره ۷، ش ۱۴، ص ۷-۲۸.
- انصاری قمی، ناصرالدین، ۱۳۸۶، *غور الحکم و درر الکلم*، قم، منابع و نسخ حدیثی.
- باقری، خسرو، ۱۳۹۶، *نگاهی دوباره به تربیت اسلامی*، تهران، مدرسه.
- بیابانگرد، اسماعیل، ۱۳۸۴، *روان‌شناسی نوجوانان*، تهران، فرهنگ اسلامی.
- پارچه‌باف دولتی، محمد، ۱۳۹۴، «مفهوم‌شناسی و اهمیت تربیت جهادی از دیدگاه قرآن و نهج‌البلاغه»، *کتاب و سنت*، ش ۷، ص ۹۳-۱۱۶.
- پاینده، ابولقاسم، ۱۳۲۴، *نهج الفصاحه*، تهران، جاویدان.
- پوررستمی، حامد؛ عظیما، ادريس، ۱۳۹۹، «تحلیل معنایی «جهاد کبیر» در قرآن کریم با تکیه بر آیه ۵۲ سوره فرقان»، *مطالعات تفسیری*، سال ۱۱، ش ۴۲، ص ۷-۲۶.
- حر عاملی، محمد بن حسن، ۱۳۶۳، *وسائل الشیعه*، قم، نشر اسلامی.
- خاتمی، سیدجواد، خاتمی، سیده سمیه، براتی، حسین، ۱۳۹۱، «امر به معروف و نهی از منکر و روش‌های تأثیرگذار آن از منظر امام رضا (ع)»، *معرفت حقوقی*، سال دوم، ش ۴، ص ۲۶-۷.
- دانشنامه مجازی مکتب اهل بیت*، ویکی شیعه، ۱۳۹۷.
- دهخدا، علی اکبر، ۱۳۷۷، *لغت‌نامه*، تهران، مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.
- دیایی صابر، محسن و همکاران، ۱۳۸۹، «میزان درگیری برنامه درسی فارسی دوره ابتدایی (پایه سوم و چهارم) با مهارت‌های سواد خواندن بر اساس مطالعه بین‌المللی پرلز»، *نوآوری‌های آموزشی*، دوره ۹، ش ۳۶.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد، ۱۳۷۴، *المفردات فی غریب القرآن*، قم، مرتضوی.
- رجبی، طاهره، میرزا محمدی، حسن، ۱۳۹۷، «بررسی الگوی تربیتی مبتنی بر جهاد در زمینه تمدن‌سازی نوین اسلامی»، *مطالعات بنیادین تمدن نوین اسلامی*، دوره ۱، ش ۱، ص ۱-۲۹.
- رجبی، طاهره، نوروزی، رضاعلی، ۱۳۹۴، «ماهیت مبارزه و قلمروهای تربیتی آن در آموزه‌های اسلامی»، *پژوهش در مسائل تربیت اسلامی*، سال بیست و سوم، ش ۲۷، ص ۷۷-۹۴.
- رجبی، طیبه، نوروزی، رضاعلی، ۱۳۹۶، «تربیت جهادی و الزامات راهبردی آن از منظر قرآن»، *مجموعه مقالات برگزیده دهمین همایش بین‌المللی پژوهش‌های قرآن*، قم، دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم.
- رجیمی، علیرضا، رضانی، فاطمه، ۱۳۸۹، *راهنمای تدریس هدیه‌های آسمانی پایه پنجم ابتدایی*، تهران، اداره کل چاپ و توزیع کتاب‌های درسی.

- ری شهری، محمدمهدی و همکاران، ۱۳۹۵، *منتخب میزان الحکمه*، قم، مؤسسه فرهنگی دار الحدیث.
- زندى، خلیل، موسوی جد، سیدمحمد و همکاران، ۱۳۹۴، «رابطه رهبری اخلاقی و مسئولیت‌پذیری اجتماعی (مطالعه موردی کارکنان سایت اداری سندج)»، *جامعه‌شناسی کاربردی*، سال بیست و ششم، ش ۶۰ ص ۲۱۳-۲۲۲.
- سرمد، زهره و همکاران، ۱۳۹۷، *روش‌های تحقیق در علوم رفتاری*، تهران، آگه.
- سلمانی، عباسعلی، سلمان‌پور سیاوشی، غلامرضا، ۱۳۹۴، «تدوین الگوی تربیت جهادی دانش‌جویان دانشگاه افسری و تربیت پاسداری امام حسین (ع)»، *پاسداری فرهنگی انقلاب اسلامی*، سال پنجم، ش ۱۱، ص ۱۳۹-۱۸۵.
- شبر، سیدعبدالله، ۱۳۹۲، *اخلاق*، تهران، آل علی.
- طباطبایی، سیدمحمدحسین، ۱۴۱۷، *تفسیر المیزان*، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- _____، ۱۳۷۴، *تفسیر المیزان*، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- _____، ۱۳۹۶، *تفسیر المیزان*، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه.
- طریحی، فخرالدین، ۱۴۱۶، *مجمع البحرین*، تهران، مرتضوی.
- طوسی، محمد بن الحسن، ۱۳۸۶، *تهذیب الاحکام*، تهران، دار الکتب الاسلامیه.
- طیب، عبدالحسین، ۱۳۷۴، *طیب البیان فی تفسیر القرآن*، چ دوم، تهران، اسلام.
- علم‌الهدی، جمیله، ۱۳۸۴، *مبانی تربیت اسلامی و برنامه‌ریزی درسی بر اساس فلسفه صدره*، تهران، دانشگاه امام صادق (ع).
- قارویی تبریزی، حسن، ۱۳۹۵، *النضید فی شرح روضه الشهدید*، قم، داوری.
- قاسمی، حامد، طاهری خدیو، زهره، ۱۳۹۳، «واکاوی رابطه ایمان با جهاد در سوره صف»، *حیل‌المتین*، ش ۷۳، ص ۱۰۹-۹۱.
- قوبدل، مصطفی، ۱۳۸۳، «جهاد و مجاهدان در قرآن»، *پاسدار اسلام*، ش ۲۷۳، ص ۲۸-۶۵.
- کرمی میرعزیزی، بیژن، آقدم، عسگر بابازاده و همکاران، ۱۳۹۵، «معناشناسی واژه «جهاد» در قرآن کریم»، *سراج منیر*، سال هفتم، ش ۲۳، ص ۱۰-۳۶.
- محمدی ری شهری، محمد، ۱۳۹۱، *میزان الحکمه*، قم، مؤسسه فرهنگی دار الحدیث.
- معدنی، جواد و همکاران، ۱۳۹۵، «طراحی مدل فرهنگ جهادی مبتنی بر مبنای دینی و ارزش‌های انقلاب اسلامی در دانشگاه اسلامی (مورد مطالعه دانشگاه علامه طباطبایی)»، *مدیریت در دانشگاه اسلامی*، دوره ۵، ش ۱۱، ص ۴۹-۷۰.
- موسی‌زاده، زهره، کشاورز، سوسن و همکاران، ۱۳۹۷، «کاربست مؤلفه‌های مدیریت جهادی در سازمان‌های آموزشی»، *علوم تربیتی از دیدگاه اسلام*، سال ششم، ش ۱۱، ص ۵-۲۷.
- واشقی فراهانی، سمانه، ۱۳۹۰، *چگونگی بسط و گسترش فرهنگ جهادی در سازمان‌ها*، مدیریت امور سازمان و برنامه‌ریزی ادراه تحقیقات و کنترل ریسک، پژوهش‌های مدیریت منابع انسانی، مرجع دانش (CILVICA).